

**ҚАРАҚАЛПАҚ ШЕШЕНЛИК СӨЗЛЕРІНИҢ ЛИНГВОКОГНИТИВЛИК
ХӘМ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКТЕРІ**

Оразов Адилбай Орынбаевич – еркин ізденуші

adilbay7980@gmail.com

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

**ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
КАРАКАЛПАКСКИХ ОРАТОРСКИХ ИЗРЕЧЕНИЙ**

Оразов Адилбай Орынбаевич – самостоятельный соискатель

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

**LINGUOCOGNITIVE AND PRAGMATIC FEATURES
OF KARAKALPAK ORATORIC WORDS**

Orazov Adilbay Orinbaevich – Independent researcher

Karakalpak Research Institute of Humanities

Таянч сўзлар: чечанлик сўзлар, дидактема, аллюзия, эвфемизм, стилистик услуб, халқ донишмандлиги, лингвокултурология.

Резюме. Мақолада қарақалпақ чечанлик сўзларининг семантик, стилистик ва прагматик хусусиятлари илмий асосда таҳлил қилинган. Сўз санъатида кўп учрайдиган, таълимий-тарбиявий вазифа бажарувчи дидактемаларнинг когнитив табиати, тарихий ва диний тушунчаларга мажозий ишора берувчи аллюзияларнинг вазифаси аниқ фольклор мисоллари ёрдамида очиқ берилган. Шунингдек, халқнинг ахлоқий маданиятини ва тилнинг хушмуомалалик даражасини кўрсатувчи эвфемизмларнинг нотиклик насаидаги стилистик роли аниқланган. Тадқиқот натижалари миллий нотиклик анъанасининг лингвокултурологик мазмунини чуқурроқ тушунишга хизмат қилади.

Ключевые слова: ораторские изречения, дидактема, аллюзия, эвфемизм, стилистический прием, народная мудрость, лингвокултурология.

Резюме. В статье на научной основе анализируются семантические, стилистические и прагматические свойства каракалпакских изречений ораторского искусства (шешенлик сөзлер). На конкретных фольклорных примерах раскрывается когнитивная природа дидактем, выполняющих учебно-воспитательную функцию, а также роль аллюзий, содержащих скрытые ссылки на исторические и религиозные понятия. Определена стилистическая роль эвфемизмов, отражающих нравственную культуру народа и уровень вежливости языка в ораторской прозе. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию лингвокултурологического содержания национальной ораторской традиции.

Key words: oratorical speeches, didacteme, allusion, euphemism, stylistic device, folk wisdom, linguaculturology.

Summary. The article analyzes the semantic, stylistic, and pragmatic properties of Karakalpak oratorical speeches (sheshenlik sozler) on a scientific basis. Using specific folklore examples, it reveals the cognitive nature of didactemes, which perform an educational function, and the role of allusions containing implicit references to historical and religious concepts. The stylistic role of euphemisms, reflecting the moral culture of the people and the level of linguistic politeness in oratorical prose, is determined. The research results contribute to a deeper understanding of the linguacultural content of the national oratorical tradition.

Кирисиў. Халық даналығының айрықша түри болған шешенлик сөзлер миллий мәдениятымыз бенен тил байлығымызды өзінде жәмлеген бийик өнер саналады. Шешенлик прозаның көркемлик дүньясын, оның тәсиршенлик хәм эстетикалық хызметин тереңнен түсиниў ушын мәнили текстлик элементлерди лингвистикалық жақтан таллаў үлкен әхмийетке ийе. Бул бағдарда текст мазмунында тәлим-тәрбиялық идеяларды жеткерийши дидактемалар, тарийхый түсиниклерге астарлы силтеме беретугын аллюзиялар сондай-ақ, жағымсыз уғымларды жумсартып көрсетиўши эвфемизмлердин хызмети анық мысаллар жәрдемінде талқыланады.

Нәтийжелер хәм талқылаў. Шешенлик сөзлерде дидактема жийи көзге тасланатуғын қубылыс. Дидактика — бул тексттиң дидактикалық (оқыў, тәрбиялық) мазмун бирлиги, яғный белгили бир идеяны, қағыйданы ямаса турмыслық принципти жеткерип берийши структуралық элемент. Ол көбинесе халық аўызеки әдебиятында, фольклорда хәм шешенлик өнеринде кеңнен қолланылады.

«Дидактема эпистемологиялық бирлик, яғный лингвистикалық сүүретлеу қуралы функциясын атқарады. Дидактема тәсир етийши бирликлер класына киреди. Лингвосомиотикалық хәм коммуникатив-информациялық қурылым сыпатында дидактеманың функционал аспекти — дидактикалық тәсир субъектиниң нийетлерин дурыс сәўлелендирий. Дидактеманың тийкарғы ўазыйпасы когнитив тәсир объектиниң санасында дүнья хәм оның бөлимлериниң билим берийшилиқ/утилитарлық әхмийетке ийе түсиниклери хәм образлары ҳаққындағы көзқарасларды жеткерий хәм бекемлеу болып табылады» [1].

Шешенлик сөзлерде белгили бир мақсетте қолланылған дидактемалар көбинесе шешенниң тилинен баянланады ямаса шешен басқа бир дананың нәсият сөзлерин келтиреді. Мысалы, Буқыш бийдиң Бухар қазысына айтқан мына дидактикалық қатарларын алып қарайық. Буқыш бий ата-бабалардан қалған даналық сөзди өз сөзиниң арасына келтирип өтеди:

«Буқыш: Бий болғың келсе, қазылықтан қалма, бай болғың келсе, қазаныңа ҳарам салма, — деген

атамыздың сөзі бар еди. Биз де бабалар жолынан жүрдик, даўды, қазылықты көрдик, бай болмасақ та қазанымызды халал туттық, – депти» [2:318].

Берілген шешенлик сөздегі ұзинди де шешен өзиниң пикирин еле де күшейтиў ушын әййемнен киятырған аталар сөзин қолланады. Бул шешенниң сөзине абырой, исеним бағышлайды. Бул жерде Буқыш бий «бабамыздың сөзі бар еди» деп, бурыннан кәлиплескен қағыйданы қолланады. «Бий болмақшы болсаң, қазылықтан қалма, бай болмақшы болсаң, қазаныңа харама салма» – бул халық даналығының ықшам түрде берілген үлгиси. Бул жерде ҳәкимият хәм байлықтың әдиллик хәм ҳадаллыққа тийкарланыўы керек екенлиги үгит-нәсиятланады.

Аллюзияда шешенлик сөзлерде шебер қолланылатуғын усыллардың бири. Аллюзия – белгили бир тарийхый ўақыя, әдебий шығарма, мифке яки белгили шахса жасырын силтеме бериў. Бул көркем усыл тыңлаўшыға яки оқыўшыға қосымша мәни жүклеў, пикирлеў ушын қолланылады.

Аллюзия – текстниң мазмунын байытыў мақсетинде белгили шығарма, ўақыя ямаса шахсларға тиккелей емес силтеме бериўден пайдаланатуғын әдебий усыл. Ол текстлер арасында байланыс жаратып, шығарманы және де толық, эстетикалық жақтан бай етеди, оқыўшы санасында ассоциацияларды жеделлестирип, ситуациялық модель сыпатында ислейди.

Ол текстниң семантикасы хәм стилистикасына тәсир көрсетеди, текст структурасының әҳмийетли элементине айланады. Аллюзияларды таллаў стиллик элементлер, улыўма мәниске қандай тәсир көрсетуғынлығын, шығарма бөлимлери бир-бири менен қалай байланысқанлығын түсиниўге жәрдем береді. Аллюзиялар персонажларға сыпатлама бериў, орталық улыўмалығын жаратыў, ҳәрекет шараятын үйрениў ушын қолланылып, инсан ядында информацияны қайта ислеў процесин еслетеди [3].

Аллюзия тиккелей айтылмайды, тек ым-ишара етиледі. Тыңлаўшы яки оқыўшы силтеме берілген деректи билсе, сөздиң терең мәнисин түсинеди. Мәселен: «Бул адамға Едигениң ерлиги жетиспейди» деген гәптен тарийхый шахс Едигениң батырлығы нәзерде тутылады.

Аллюзия инсанның мәдений хәм тарийхый билимлерине сүйенеди. Егер адам силтеме берілген ўақыяны, яки қахарманды билмесе, аллюзияның мәнисі түсиниксиз болыўы мүмкин. Ережеп бийдиң қарақалпаққа аға болған Қабыл беглербеги, Ораз аталық, Турым бий, Әдил бий, Арзы бийлерге берген сыны тарийхый аллюзияға бир мысал:

Хан қасында сыйлы адам,
Көсемликке Қабыл зор,
Сөз ҳасылын сайлаған,
Шешенликке Турым зор,
Қара күши сыймаған,
Өгизликке Ораз зор,
Туўры сөзден таймаған,
Қарашаға Әдил зор,
Ердиң қәдирин ойлаған,
Арашаға Арзы зор,
Бәрін айт та, бирин айт,
Тамашаға ҳәрким зор,
Майлышеңгелден өткен соң,
Қаратаўға жеткен соң,

Хәммеден де дәкең зор [2:321], – деп Ережеп бий ҳәзил-шыны аралас ҳақыйқый сынды айтады.

Бул шешенлик қатарлары белгили бир тарийхый шахсларға, олардың қәсийетлерине ишара етилиў арқалы берілген.

Хәр бир бәнтте белгили бир шахса тән қәсийет хәм атақ сыпатланады: Қабыл – жетекшиликке, Турым – шешенликке, Ораз – қара күшке, Әдил – әдилликке, Арзы – ердиң қәдирин билгенликке, улыўма халық – әжайыпқа теңлестиріледі.

Онда халықтың белгили бийлерине, батырларына, жәмийетлик ғайраткерлерине силтеме бар. Бул усыл шешенлик өнеринде тыңлаўшылардың дыққатын тартыў, олардың өтмиш пенен байланысын күшейтиў ушын қолланылады.

Бул силтемелер шешенлик сөзге тереңлик, көркем-лик тәсир береді. Тыңлаўшы ямаса оқыўшы белгили тарийхый ямаса әпсаналық ўақыялар менен байланыстырып, қосықтың мәнисин тереңирек түсинеди. Ақырында «дәкең» деп шешен өзін аўыспалы айтады.

Ережеп бийдиң бул сөзі ҳәзил хәм шынлықты араластырып, белгили тарийхый шахсларға силтеме бериў арқалы мәнилик көп қабаттылықты пайда етеди. Аллюзия арқалы хәр бир адамның жәмийеттеги орны хәм қәсийетлери көрсетіледі.

Шешенлик сөзлерди безеп көрсетиўши стилистикалық усыллардың бири – *эвфемизмлер* саналады. Бурынғы заманларда пайда болған аўызеки халық дәретиўшилиги тараўы көп санлы эвфемизмлердиң бар болыўы менен сыпатланады, бул ата-бабаларымыздың ырым-тыйымларын хәм олар менен байланыссыз қадағанларды сәўлелендиреди [4].

«Хәр бир тилдеги эвфемизмлер синоним сөзлердиң эквивалентлери сыпатында қолланылып, тилдиң мәдений дәрежесиниң артыўына жәрдем береді» [5:143].

Эвфемизм – адамның кеўлине аўыр тиймеў ушын, туўрыдан-туўры айтыўдан гөре, жумсартып, астарлап жеткеріў усылы. Қарақалпақ дәстүринде өлим ҳақында ашық айтпай, оны астарлы, образлы сөзлер менен билдириў кең тарқалған.

Мысалы, Жийреншенің ҳаялының қайтыс болғанын Жәнибек хан былай еситтиреді:

Жийренше, мениң сеннен сорайтуғын саўалым бар еди. Кеше сорап қалыўға умытыппан, – депти.

Сонда Жийренше:

– Қандай саўал, сораң? – депти.

– Атаң өлсе, не болады? – депти.

– Асқар таўдың қулағаны, – дейди Жийренше.

– Анасы өлсе, не болады? – депти хан.

– Аққан булақтың тоқтағаны, – депти шешен.

– Қызы өлсе, не болады?

– Барып келер базарының жығылғаны, – депти.

– Баласы өлсе, не болады?

– Жүрек тамырының езилгени.

– Ал ҳаялы өлсе, не болады?

– Жақсы болса, қамшының сабының сынғаны.

Жаман болса, төсектиң жаңарғаны, – депти Жийренше.

Сонда Жәнибек хан Жийреншеге:

Олай болса, бүгін өткен ақшамда қамшыңыздың сабы сынды, – депти.

Бул жерде эвфемизм усылы кеңнен қолланылған. Жийренше шешенниң жуўаплары эвфемистлик

характерге ийе, себеби, ол «өлим» түсинигин тиккелей айтпай, оның орнына образлы, жумсартылған сөзлер менен береді:

«Асқар таудың қулағаны» – Әкенің қайтыс болыуы (әкенің үйдің таянышы, қәуендери екенлигин билдиреди);

«Аққан булақтың тоқтағаны» – Ананың өлими (ана – өмир дереги, жыллылық, мийрим-шәпәт тымсалы);

«Барып келер базарының қулағаны» – Қыздың қайтыс болыуы;

«Жүрек тамырының езилюі» – Бала өлими (бала ата-ана жүрегинің бир бөлеги, үмити);

«Қамшының сабы сынғаны» – Жақсы хаялдың өлими (хаял-еректің тиреги, шаңарақтың таянышы);

«Төсектің жаңаланғаны» – Жаман хаялдың өлими (жаман хаялдың кетиуі күйеуі ушын аұыр сокқы емес, керисинше, жаңа өмир баслау имканияты).

Бұл диалогта Жийренше шешен эвфемизмди шеберлик пенен қолланыу арқалы өлимди туұрыдан-туұры емес, астарлы түрде жеткерип береді. Әсиресе, «жақсы хаял» хәм «жаман хаял» ҳаққында айтқан соңғы сөзи айрықша әхмийетке ийе. Ханның «Қамшыңыздың сабы сынғаны» деген жууабы оның хаялының қайтыс болғанын астарлы түрде жеткерген эвфемик сөйлеу усылы болып есапланады.

Және бир шешенлик сөзге бир мысал Хийуа ханының жақсы көретуғын атының аұырып қалыуы

хаққында. Хан ўәзирлерине атты жақсылап емлеуді буйырып, «өлди» деген сөзди еситсе, туқымын жоқ ететуғынын айтады. Ат аұырып өледі, ўәзирлер не қыларын билмей Өмирбекке келеді. Өмирбек ханның алдына барып, аяғы аспанға қарап жатырғанын айтады. Хан «онда өлди десеңши» дейди, Өмирбек болса «өлди» деген сөзди сизден еситип атырман, тақсыр» деп жууап береді. Хан не дерин билмей қалады [2:316]. Бұл мысалда да эвфемизм шешеннің тапқырлығы ушын хызмет еткен. Яғный, Өмирбек «өлди» деп ашық айтпай, «аяғы аспанға қарап жатыр» дейди.

Бұл усыл миллий билим хәм әдеп-икрамлылық нормаларына тийкарланған, сондай-ақ, шешенлик хәм риториканың әхмийетли қуралларынан бири болып есапланады.

Жуўмақ. Таллау барысы көрсеткеніндей, дидактикалар тыңлаушы санасында хадаллық хәм әдиллик идеалларын беккемлесе, аллюзиялар тарийхый еслеуді жаңалап, пикирге көп қабатлы мәни бағышлайды. Эвфемизмлер болса халықтың әдеп-икрамлылық мәдениетин, тилдің жумсақлық хәм сыпайылық қасийетлерин көркем образлар арқалы тәмийинлейди. Сонлықтан, шешенлик дәстүрдеги бұл стилистикалық усулларды когнитивлик хәм прагматикалық аспектте изертлеу миллий сөз өнеринің өмиршеңдик сырларын ашыуға хәм әуладлар тәрбиясын сыпатлы жоқары баскышқа көтеріуе хызмет етеди.

Әдебиятлар

1. Олянич А.В., Копылова В.В. Лингводидактический курс. // Дискурс-Пи, №3-4, 2015.
2. Қарақалпақ фольклоры. Т. 77-87. – Нөкис: «Илим», 2014.
3. Преображенский С.Ю. Проблема межтекстовых связей в лингвистическом толковании художественных текстов: аллюзия и цитация. // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, №4, 2017.
4. Твердохлеб О.Г. Эвфемизмы в сфере устного народного творчества // Язык и культура, №1(33), 2016.
5. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika. – Tashkent: «Sano-standart», 2018.